

BONOBO ŞI ATEUL

Frans de Waal s-a născut în 1948 în Olanda. A obținut titlul de doctor în zoologie și etologie la Universitatea din Utrecht. Începând cu 1981, a trăit și a lucrat în Statele Unite. A publicat sute de articole științifice despre comportamentul primatelor în reviste precum *Nature*, *Science*, *Scientific American* și altele. Cărțile sale, traduse în cincisprezece limbi, abordează teme fundamentale precum moralitatea, cultura sau religia prin prisma comparației dintre oameni și primat. Primul său volum, *Chimpanzee Politics* (1982), face o paralelă între luptele pentru putere ale cimpanzeilor și intrigile din lumea politică. Au urmat: *Peacemaking among Primates* (1989; distinsă cu Los Angeles Times Book Award), *Good Naturesd: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals* (1996), *Bonobo: The Forgotten Ape* (1997), *The Ape and the Sushi Master: Cultural Reflections by a Primatologist* (2001), *Tree of Origin: What Primate Behavior Can Tell Us about Human Social Evolution* (2001), *Our Inner Ape* (2005), *Primates and Philosophers: How Morality Evolved* (2006), *The Age of Empathy: Nature's Lessons for a Kinder Society* (2009), *Are We Smart Enough to Know How Smart Animal Are?* (2016).

În prezent este profesor la Departamentul de Psihologie al Emory University și conduce Centrul Living Links, din cadrul Centrului Național Yerkes pentru Studierea Primatelor, din Atlanta. Este membru al U.S. National Academy of Sciences și al Royal Dutch Academy of Sciences. În 2007 a fost inclus de revista *Time* în Lista celor 100 cei mai influenți oameni ai momentului, iar în 2011 *Discover* l-a numit printre cei mai importanți 47 oameni de știință din toate timpurile.

FRANS DE WAAL

BONOBO ȘI ATEUL

ÎN CĂUTAREA UMANISMULUI PRINTRE PRIMATE

Cu ilustrațiile autorului

Traducere din engleză de
IOANA MIRUNA VOICULESCU

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Anca Lăcătuș
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Cristian Negoită
DTP: Andreea Dobreci, Dan Dulgheru

Lucrare executată la Real

Frans de Waal

The Bonobo and the Atheist. In Search of Humanism Among the Primates

Copyright © 2013 by Frans de Waal

All rights reserved.

Reproducerile după picturile lui Hieronymus Bosch au fost preluate din arhive de imagini aflate în domeniul public, precum Wikimedia Commons. Am folosit fragmente din: *Grădina desfătărilor lumești, Înălțarea binecuvântărilor și din Judecata de Apoi*. Caricatura lui T.H. Huxley, de Carlo Pellegrini, a apărut prima dată în *Vanity Fair*, la 28 ianuarie 1871. Toate celelalte ilustrații sunt desene în creion sau în tuș ori fotografii ale autorului, cu excepția celor două imagini de la pagina 135, înfățișându-l pe masculul bonobo Vic, care sunt reproduse cu permisiunea fotografului Marian Brickner.

© HUMANITAS, 2017, pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Waal, Frans de

Bonobo și ateul: în căutarea umanismului printre primat /

Frans de Waal; trad.: Ioana Miruna Voiculescu. –

București: Humanitas, 2017

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-973-50-5848-7

I. Voiculescu, Ioana Miruna (trad.)

17

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 021 311 23 30

Lui Catherine, primata mea preferată

CUPRINS

1. Desfătări lumești	9
2. Cum explicăm bunătatea	35
3. Bonobo în arborele genealogic	68
4. Dumnezeu a murit, sau e doar în comă?	99
5. Parabola bunului simian	131
6. Zece porunci în plus	178
7. Golul lăsat de moartea lui Dumnezeu	221
8. Moralitate de jos în sus	257
<i>Mulțumiri</i>	277
<i>Note</i>	279
<i>Bibliografie</i>	289
<i>Indice</i>	305

Capitolul 1

DESFĂTĂRI LUMEȘTI

Nu este omul decât o eroare a lui Dumnezeu? Sau este Dumnezeu numai o eroare a omului?

– Friedrich Nietzsche¹

M-am născut în Den Bosch, orașul olandez după care și-a luat numele Hieronymus Bosch.² Ceea ce nu înseamnă că aș fi vreun expert în Bosch, dar, cum am copilărit cu statuia lui în piața centrală a orașului, întotdeauna mi-au fost dragi imaginarii lui suprarealist, simbolismul lui și felul în care tratează locul umanității în univers, în condițiile declinului influenței lui Dumnezeu.

Tripticul său celebru în care apar personaje nude care se zbenguie în fel și chip, *Grădina desfătărilor lumești*, este un tribut adus inocenței paradiziace. Atmosfera din panoul din mijloc este mult prea veselă și relaxată ca să se potrivească cu interpretarea analiștilor puritani, centrată pe desfrâu și păcat. Tabloul înfățișează umanitatea înainte de vină și rușine, fie înaintea Căderii, fie în absența acesteia. Pentru un primatolog ca mine, nuditatea, aluziile la sex și fertilitate, abundența de păsări și fructe și felul în care personajele umblă în grupuri sunt cât se poate de familiare, neavând nevoie de nici o interpretare religioasă sau morală. Aici Bosch pare să ne fi reprezentat în starea noastră naturală, păstrându-și viziunea moralistă pentru velleul din partea dreaptă, în care îi pedepsește *nu* pe zbanghiii din panoul central, ci pe călugări, călugărițe, lacomi, escroci, războinici și bețivi. Bosch nu era nicidecum admiratorul preoțimii și

al avariției acestora, după cum se vede și dintr-un mic detaliu în care un bărbat refuză să-i cedeze averea unui porc care poartă vâlul tipic călugărițelor dominicane. Se spune că bărbatul chinuit ar fi chiar pictorul.

Cinci secole mai târziu, continuăm să ne lăsăm prinși în dezbateri despre locul religiei în societate. Ca și pe vremea lui Bosch, tema centrală este moralitatea. Ne putem imagina lumea fără Dumnezeu? Ar fi o lume bună? Să nu credeți nici o clipă că disputele actuale între creștinismul fundamentalist și știință ar porni de la dovezi științifice. Trebuie să fii destul de imun la dovezi ca să pui la îndoială evoluția, motiv pentru care cărțile și documentarele care încearcă să-i convingă pe sceptici sunt o risipă de energie. Deși le sunt utile celor dispuși să asculte, nu reușesc să-și atingă publicul țintă. Dezbateră nu privește atât adevărul, cât felul în care îl gestionăm. Pentru cei care cred că moralitatea vine direct de la Dumnezeu creatorul, acceptarea evoluției ar deschide un hău moral. Iată-l pe reverendul Al Sharpton criticându-l pe Christopher Hitchens, ateul militant: „Dacă nu există ordine în univers și, implicit, o entitate, o forță care să-l fi ordonat, atunci cine stabilește ce e bine și ce e rău? Nimic nu mai e imoral dacă nu există cineva care să controleze totul”⁴³. În aceeași ordine de idei, am auzit oameni exclamând în siajul lui Ivan Karamazov, personajul lui Dostoievski: „Dacă nu există Dumnezeu, atunci sunt liber să-mi siluiesc vecinul!”

Poate am eu un punct sensibil, dar mă feresc de oamenii care afirmă că singurul lucru care-i desparte de un comportament abominabil este credința lor. De ce n-am porni de la premisa că umanitatea, inclusiv autocontrolul necesar traiului în societate, este ceva din noi? Oare își închipuie cineva că, înainte să apară religia, strămoșii noștri au trăit fără norme sociale? Oare nu se ajutau oamenii între ei sau nu se plângeau când li se făcea o nedreptate și pe atunci? Oamenii și-au pus desigur problema

În colțul din dreapta jos al Grădinii, Bosch s-a înfățișat pe el însuși încercând să-i reziste unui porc îmbrăcat în veșminte de călugăriță, care voia să-l seducă sărutându-l. Aceasta îi oferă mântuirea în schimbul averii sale (de unde condeiul, călimara cu cerneală și înscrisul oficial). Grădina a fost pictată în jurul anului 1504, cu aproximativ un deceniu înainte ca Martin Luther să mobilizeze oamenii împotriva acestui tip de practici.

bunei funcționări sociale cu mult înainte ca religiile actuale să fie întemeiate acum câteva mii de ani – un trecut nu foarte îndepărtat din perspectiva unui biolog.

DALAI LAMA ȘI BROASCA ȚESTOASĂ

Cele de mai sus au apărut ca introducere la un articol pe care l-am scris pentru site-ul *New York Times*, intitulat *Morals without God?* („Morală fără Dumnezeu?“), în care arătam că moralitatea precedă religia și că am putea învăța multe despre originile ei dacă ne-am uita la celelalte primat⁴. Contrar viziunii sângeroase pe care o avem despre natură, animalele manifestă tendințe acceptabile din punct de vedere moral, ceea ce pentru

mine înseamnă că moralitatea nu este nicidecum o invenție umană, așa cum ne place adesea să credem.

Acum, că am precizat care este subiectul acestei cărți, voi prezenta și temele pe care le discută povestind evenimentele din săptămâna care a urmat publicării articolului, printre care o călătorie în Europa. Chiar înainte să plec am participat la o dezbatere despre știință vs religie organizată de Emory University din Atlanta, unde predau. Era vorba despre o discuție publică cu Dalai Lama pe tema sa preferată: compasiunea. Îndemnul spre compasiune mi se pare foarte folositor în viață; așadar am primit cu bucurie mesajul onorabilului nostru invitat. Cum eu urma să deschid discuția, am fost așezat lângă Dalai Lama; în jurul nostru era o mare de crizanteme roșii și galbene. Mi s-a spus să mă adresez discret cu „Sfinția Voastră“, iar când aveam să vorbesc despre el cu ceilalți să folosesc formula „Sfinția Sa“, instrucțiuni care mi s-au părut atât de derutante încât am evitat orice formulă de adresare. În fața unui public de peste trei mii de oameni care erau gata să-i soarbă fiecare cuvânt, unul dintre cei mai admirați oameni de pe planetă și-a dat pantofii jos, și-a încrucișat picioarele sub el pe scaun și și-a pus pe cap o șapcă portocalie asortată cu veșmântul de călugăr pe care îl purta. Înainte să începem, organizatorii avuseseră grijă să mă tempereze, punându-mi în vedere că nimeni nu venise să mă asculte pe *mine* și că toți oamenii din sală erau acolo doar pentru perlele *lui* de înțelepciune.

În alocuțiunea mea, am trecut în revistă cele mai recente dovezi privind altruismul la animale. De exemplu, maimuțele antropoide vor deschide ușa ca să ofere acces la mâncare unei surate, chiar dacă ele vor rămâne astfel cu mai puțină mâncare. Iar maimuțele capucin sunt dispuse să obțină recompense pentru o surată, bunăoară atunci când sunt așezate una lângă alta și doar una dintre ele face troc cu noi, cu ajutorul unor jetoane de culori diferite. Un jeton recompensează doar maimuța care face troc, în timp ce un altul le recompensează pe amândouă. Nu durează

mult și maimuțele încep să prefere jetonul „prosocial“. Nu o fac de teamă, dat fiind că maimuțele dominante (care au cele mai puține motive să se teamă) sunt de fapt cele mai generoase.

Faptele bune se întâmplă și spontan. Peony, o femelă în vârstă, își petrece ziua afară, împreună cu alți cimpanzei, la stația de cercetare a Centrului Național Yerkes pentru Studiarea Primatelor. În zilele ei proaste, când o supără artrita și îi e greu să meargă și să se cațare, celelalte femele îi sar în ajutor. Atunci când Peony se căznește să se urce pe o structură pentru cățărare unde mai multe primat s-au adunat pentru o sesiune de toaletare, o femelă tânără, care nu e rudă cu ea, intervine și o împinge din greu cu ambele mâini de posteriorul generos până când Peony reușește să se alăture celorlalți.

Am mai văzut-o pe Peony ridicându-se și pornind anevoie spre țâșnitoarea de apă, aflată la ceva distanță. Femelele mai tinere trec înaintea ei uneori, iau apă în gură, aleargă înapoi la ea și îi dau să bea. La început habar n-aveam ce se întâmplă de fapt, tot ce vedeam era cum o femelă își apropie gura de a lui Peony, dar după o vreme comportamentul a devenit clar: Peony deschidea gura larg, iar una dintre femelele tinere îi scuipa un jet de apă în gură.

Aceste observații se înscriu în tânăru domeniu al empatiei animale, care nu se ocupă doar de primat, ci și de canide, elefanți și chiar rozătoare. Un exemplu tipic este felul în care cimpanzeii îi consolează pe alți cimpanzei care suferă în mod vizibil, îmbrățișându-i și pupându-i, comportament atât de previzibil încât există literalmente mii de cazuri consemnate. Mamiferele reacționează la emoțiile celorlalți și îi ajută pe cei aflați în nevoie. Motivul principal pentru care oamenii țin în casă carnivore blănoase, și nu, să zicem, iguane și broaște țestoase, este că de la mamifere primesc ceva ce reptilele nu le-ar putea da niciodată: afecțiune. Mamiferele au nevoie de afecțiune și reacționează la emoțiile noastre la fel cum și noi reacționăm la ale lor.

Până în acest punct, Dalai Lama m-a ascultat cu atenție, dar aici și-a ridicat șapca pentru a mă întrerupe. Dorea să spun mai multe despre țestoase. Erau printre animalele lui preferate pentru că se spunea despre ele că ar fi dus lumea în spate. Liderul budist s-a întrebat dacă nu cumva și țestoasele au capacitatea de a empatiza. A povestit cum o femelă broască țestoasă marină se târâște pe uscat și caută cel mai bun loc în care să-și depună ouăle, arătând astfel că o preocupă viitorul puilor ei. Ce reacție ar avea mama dacă s-ar întâlni cu odraslele ei? s-a întrebat Dalai Lama. După mine, procesul arată că țestoasele au fost programate să caute mediul cel mai bun pentru incubație. Țestoasa face o groapă în nisip, unde nu ajunge apa în timpul fluxului, își depune ouăle și le acoperă, bătătorind nisipul cu înotătoarele din spate, apoi părăsește cuibul. Puii ies din ouă câteva luni mai târziu și se grăbesc spre ocean la lumina lunii. Nu ajung să-și cunoască vreodată mama.

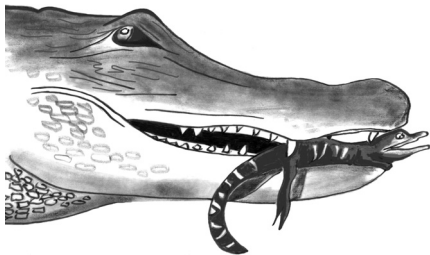
Ca să ai empatie trebuie să fii conștient de existența celuilalt și sensibil față de nevoile sale. Empatia a început probabil odată cu grija părinților pentru pui, așa cum putem vedea la mamifere, dar există dovezi de empatie și la păsări. Am fost odată în vizită la Centrul de Cercetare „Konrad Lorenz“ din Grünau, Austria, unde sunt ținuti corbi în aviarii foarte mari. Sunt niște păsări impresionante, mai ales când îți stau pe umăr, cu ciocul lor negru și puternic chiar lângă fața ta! Mi-au adus aminte de stăncuțele domesticite pe care le-am avut când eram student: niște păsări mai mici tot din familia corvidelor. Oamenii de știință din Grünau urmăresc încăierările spontane dintre corbi și au observat cum cei neimplicați reacționează la suferința altora. Celor învinși prietenii le vor piguli penele sau ciocul, pentru a-i consola. La același centru, descendente ale cârdului de găște al lui Lorenz trăiesc în libertate și sunt dotate cu transmițători care le măsoară ritmul cardiac. Faptul că fiecare găscă adultă are un partener oferă multe prilejuri pentru manifestarea empatiei. Dacă două păsări se ciondănesc, inima partenerilor lor începe să bată repede.

Chiar dacă partenerii nu sunt în nici un fel implicați, inima lor trădează îngrijorarea. Și păsările suferă pentru suratele lor.

Dacă și mamiferele, și păsările au o oarecare capacitate de a empatiza, aceasta le vine probabil de la strămoșii reptilieni. Nu de la orice reptile însă, deoarece cele mai multe nu au grijă de puii lor. Unul dintre cele mai sigure semne de grijă părintească, potrivit lui Paul MacLean, specialistul american în neuroștiințe care a descoperit că emoțiile își au originea în sistemul limbic, este „strigătul puiului pierdut“ la puii de animale. Maimuțele tinere îl practică tot timpul: când mama pleacă, strigă până când aceasta se întoarce. Stau singure pe o creangă, cu un aer nefericit, și emit o serie prelungă de „uuu-uri“ de jale, cu buzele țuguiate fără să fie îndreptate spre cineva anume. MacLean remarca absența „strigătului puiului pierdut“ la reptile precum șerpii, șopârlele și țestoasele.

Există însă câteva specii de reptile ai căror pui își strigă mama când sunt supărați sau sunt în pericol. Ați ținut vreodată în mână un pui de aligator? Fiți cu băgare de seamă, au o dentiție puternică, dar emit și niște lătrături guturale când sunt supărați, la care mama s-ar putea să țâșnească din apă. Așa o să vă învâțați minte să nu vă mai îndoiiți de sentimentele reptilelor!

I-am spus acest lucru lui Dalai Lama, precizând că nu căutăm empatie decât la animalele capabile să se atașeze și că puține reptile corespund. Nu sunt sigur că explicația l-a satisfăcut, pentru că, de fapt, îl interesau țestoasele, care sunt mult mai drăgălașe decât monștrii cu colți înfricoșători din familia crocodilienilor. Aparentele înșală însă. Unii dintre membrii acestei familii își cară cu grijă copiii în bot sau pe spinare, ca să-i ferească de pericole. Uneori îi lasă chiar să le fure bucățele de carne din gură. Dinozaurii aveau și ei grijă de pui, iar pleziozaurii – reptile marine uriașe – se poate să fi fost chiar vivipare, dând naștere unui singur pui în apă, așa cum fac balenele din zilele noastre. Din câte știm, cu cât un animal are mai puțini urmași, cu atât îi va îngriji mai bine, motiv pentru care

Puține reptile își îngrijesc puii, dar cele din familia crocodililor se numără printre ele. O femelă aligator își cară cu multă grijă unul dintre pui.

se crede că plesiozaurii erau niște părinți atenți. La fel sunt și păsările, apropo, care, științific vorbind, nu sunt altceva decât niște dinozauri cu pene.

Dalai Lama însă nu s-a oprit aici și m-a întrebat despre fluturi și despre capacitatea lor de empatie, la care eu nu m-am putut abține să nu fac o glumă: „N-au timp de empatie, nu trăiesc decât o zi!” Că fluturii ar trăi atât de puțin este doar un mit, dar, indiferent cum s-ar raporta aceste insecte unele la altele, mă îndoiesc că sunt capabile de empatie. N-aș vrea să trec cu vederea aluzia importantă din spatele întrebării lui Dalai Lama, și anume că toate animalele fac ce e cel mai bine pentru ele și puii lor. În acest sens, toate formele de viață manifestă grijă, chiar dacă nu în mod conștient. Ideea lui era că la baza înțeleșului ultim al vieții se află compasiunea.

ÎN VIZITĂ LA MAMA

După aceea, discuția a continuat pe alte teme, de pildă cum se poate măsura nivelul de compasiune prin monitorizarea creierului unor călugări budiști care au meditat la acest subiect o viață întreagă. Richard Davidson de la University of Wisconsin a povestit cum niște călugări din Tibet au refuzat categoric să se supună testelor neuroștiințifice, spunând că, în mod evident, compasiunea nu își are sălașul în creier, ci în inimă! Toată lumea s-a amuzat copios, iar călugării din public au răs

în hohote. Dar călugării tibetani nu se înșelau. Davidson a descoperit ulterior legătura dintre minte și inimă: cel care își va cultiva compasiunea prin meditație va răspunde sunetelor specifice suferinței umane printr-un ritm cardiac accelerat.

N-am putut să nu mă gândesc la găște, cărora le bate inima mai repede dacă una dintre suratele lor intră într-un conflict. Dar m-am mai gândit și la această întâlnire de bun augur. În 2005, Dalai Lama însuși vorbise despre nevoia de a aduce laolaltă știința și religia, adresându-se miilor de oameni de știință prezenți la întâlnirea anuală a Societății de neuroștiințe, de la Washington, și spunându-le cât de greu le este persoanelor obișnuite să țină pasul cu descoperirile lor revoluționare: „E cât se poate de evident că gândirea noastră morală a rămas în urmă față de ritmul în care dobândim cunoștințe și putere”⁴⁵. Iată o abordare mult mai oportună decât încercările obișnuite de a dezmina religia și știința!

Acest subiect mă frământa pe când mă pregăteam să plec spre Europa. Abia avusesem timp să primesc o binecuvântare, să mi se pună o *khata* (o eșarfă de mătase albă, lungă) în jurul gâtului și să-l conduc pe Dalai Lama la limuzina sa înconjurată de gărzi înarmate până-n dinți, că a trebuit s-o pornesc spre Gent, un oraș vechi și frumos din partea flamandă a Belgiei. Această regiune este mai apropiată cultural de partea sudică a Țărilor de Jos, de unde sunt eu, decât de partea de nord, căreia îi spunem Olanda. Toți vorbim aceeași limbă, dar Olanda este calvină, în timp ce provinciile din sud au rămas catolice din cauza spaniolilor care în secolul al XVI-lea ne-au adus Inchiziția și pe ducele de Alba. Și nu vorbim de ceva în genul scheciului „*Nobody expects the Spanish Inquisition!*” („Nimeni nu se așteaptă la Inchiziția spaniolă!”) al grupului de comici Monty Python, ci de o Inchiziție care bătea în cuie pe oricine ar fi pus la îndoială virginitatea Fecioarei Maria. Pentru că nu aveau voie să-și facă victimele să sângereze, inchizitorilor le plăcea metoda *strappado*, în care victima era spânzurată de mâinile legate la spate, în timp ce de

glezne i se legau greuțăți. În urma acestui tratament schingiuitor, oricine s-ar fi lepădat de ideile sale preconceptionale despre legătura dintre sex și concepție. În ultima vreme, Vaticanul duce o campanie de îmblânzire a imaginii Inchiziției – nu au omorât *toți* ereticii, urmau proceduri standard –, dar e clar că iezuiților cu pricina nu le-ar fi stricat niște lecții de compasiune.

Printre altele, bucata aceasta de istorie medievală explică și de ce nu trebuie să căutăm picturile lui Bosch în Țările de Jos. Cele mai multe se află la Muzeul Prado din Madrid. Se crede că „Ducele de Fier“ a intrat în posesia *Grădinii desfătărilor lumești* în 1568, când l-a proscris pe Prințul de Orania și i-a confiscat toate proprietățile. Ducele i-a lăsat capodopera moștenire fiului său, de unde aceasta a ajuns la statul spaniol. Spaniolii sunt pasionați de pictorul căruia îi spun *El Bosco*, ale cărui imagini i-au inspirat pe Joan Miró și Salvador Dalí. Când am vizitat prima dată Muzeul Prado, nu prea am reușit să mă bucur de lucrările lui Bosch pentru că îmi veneau în minte obsesiv cuvintele „jaf colonial!“. Spre lauda sa, muzeul a scanat pictura la o rezoluție incredibil de mare, și toată lumea poate acum să o admire folosind aplicația Google Earth.

După ce am ținut o prelegere în Gent, mai mulți colegi mi-au făcut o surpriză și m-au dus să văd cel mai vechi grup de bonobo din lume, care s-a aflat inițial la Grădina Zoologică din Anvers, iar acum este găzduit de parcul zoologic de la Planckendael. Dat fiind că țara lor natală este o fostă colonie belgiană, nu e deloc surprinzător că se află la Planckendael. Transportul de animale, vii sau moarte, din Africa a fost tot o formă de jaf colonial, fără de care e posibil însă să nu fi aflat niciodată de existența acestei primate rare. Descoperirea a avut loc în 1929, într-un muzeu nu departe de aici, când un anatomist german a șters praful de pe un craniu mic și rotund despre care se credea că aparține unui cimpanzeu tânăr și și-a dat seama că era vorba de fapt de un adult cu un cap neobișnuit de mic. S-a grăbit să anunțe descoperirea unei noi subspecii. La scurt timp însă,